

ЕТЮДИ З ДАВНЬОРУСЬКОЇ ОЙКОНІМІЇ

Власні назви загалом і назви поселень зокрема дослідники справедливо вважають одним із найважливіших джерел з історії мови, оскільки ойконіми часто консервують лексеми, відсутні в апелятивному словникові сучасної мови. На особливу увагу заслуговують літописні географічні назви, які не лише інформують про мовну структуру слова того часу, але й фіксують його в пам'ятках. Часто апелятиви, твірні для відповідних онімів, становлять складову частину фондового лексикону певної мови.

Ключові слова: *апелятив, ойконім, топонім, антропонім, етимологічне гніздо.*

Власні географічні назви, як своєрідні пам'ятки, становлять неабиякий інтерес для дослідника, оскільки зберігають „унікальну інформацію про діяльність носіїв національної мови в історико-географічному середовищі” [Чеховський: 3]. Сказане стосується всіх топонімних класів – гідронімів, мікротопонімів, ойконімів, оронімів. Особливе ж зацікавлення викликають топоніми, історія яких налічує століття, адже вони інформують нас про мовну структуру того часу, відтворюючи таємниці, часто не збережені навіть в апелятивній лексиці. Такі *nomina topographica* фахівці називають ще літописними. Одним із найцікавіших топонімних класів справедливо називають назви поселень, які акумулювали у своїй структурі мовну діяльність людей конкретного терену в різних сферах матеріальної та духовної культури в той або інший історичний період.

Дослідженню давньої ойконімії України, а також суміжних слов'янських регіонів присвячено численну літературу*, однак інтерес дослідників до цієї проблематики і сьогодні не вщухає. Свідченням цього публікація російського ономаста М.А. Ююкіна “Этимологические заметки по древнерусской ойконимии” [Ююкин], у якій проетимологізовано низку давніх топонімів із території Росії. Щодо аналізу окремих ойконімів у нас є альтернативний погляд, про що йдеться в запропонованому нижче матеріалі.

Вережень – назва поселення в колишньому Торопецькому пов. (перша фіксація в джерелах 1609 р. [Ююкин: 205]). Ойконім *Вережень* пояснюють як утворення із суф. *-ень* (коректніше *-ень*) від антропоніма *Верега* [Ююкин: 205]. Таке пояснення сумнівне з погляду словотвірної структури топоніма *Вережень*. По-перше, суф. *-ень* не виконував посесивної функції. Очевидно, тут ідеться про суф. *-ьнь*, який оформлював численні топоніми, поширені на території всіх слов'ян. Хронологічно такі назви належать до найдавнішого шару слов'янської топонімії, а генетично – пов'язані з ідентичними апелятивними прикметниками [Борек: 90]. По-друге, від антропоніма *Верега* можна було б очікувати ойконім *Вережино* – дериват із присвійним суф. *-ин-*, що регулярно приєднувався до антропонімооснов на *-а*. Найімовірніше в основі назви *Вережень* вбачати незасвідчений апелятив **верезень < верезь-ьнь*. Основні труднощі криються в етимологічній ідентифікації основи *верез-*, яку можна кваліфікувати або як **verg-j-*, або як **verd-j-*. Етимологічне гніздо **verdja / *verdĵь*, відновлене в спеціальній літературі, ілюструє такі семантичні континуанти: ‘рана’, ‘гнійник’, ‘бородавка’, ‘хвороба’ [Ліаді: 38-39]. Зі сказаного випливає малоімовірність мотивації

* Основні праці: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С. Стрижак. – К., 1985; Борек Г. Восточнославянская топонимия с формантом *-ьн-* // Восточнославянская ономастика: Материалы и исследования / Отв. ред. А.В. Суперанская. – М., 1972. – С. 90-143; Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів Покуття. – Львів, 1990; Бучко Д.Г. Найдавніші топоніми Прикарпаття // *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodnioślōwiąńskim* / Pod red. M. Kondratiuka. – Białystok, 1995. – S. 249-259; Купчинський О.А. Двочленні географічні назви України на **-jь*: Матеріали до українського топонімного словника // Питання історії української мови / Відп. ред. Л.Л. Гумецька. – К., 1970. – С. 101-129; Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (географічні назви на *-ичи*). – К., 1981; Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. – М., 1983; Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика: Материалы и исследования / Отв. ред. А.В. Суперанская. – М., 1972. – С. 9-89.

основи *верез-* (у складі топоніма) наведеною вище семантикою. Щодо гнізда **vergja / *vergjь*, то до його активів можна залучити рос. діал. *верэжа* ‘конусоподібна пастка для риби, сплетена з вербових гілок’ [СРНГ 4: 129], що співвідносне з рос. діал. *верега* ‘довга жердина’ [XVII ст.; СРЯ 2: 87], похідне *верэжить* ‘сукати нитки’ [СРНГ 4: 129], серб. *врэжа* ‘стеблина, що стелиться по землі (в гарбуза, огірка)’ < **vergja* [Ліаді: 60]. Перелічені семи можна згрупувати навколо понять ‘жердина’, ‘лоза’, що більше узгоджується з номінаційною моделлю для певного поселення. Цілком можливо, що **верез-ьнь* < **veržьнь* < **veržьнь / *Veržьнь* *‘поселення, оточене огорожею, частоколом’ тощо, хоч така реконструкція доонімної семантики, звісно, гіпотетична. Можливо, у схожому руслі варто пояснювати і рос. топоніми *Верезки* (якщо це не *pluralia tantum* від антропонімів **Верезка / Верезькъ*) у Нижньому Новгороді, *Верезье* в колишній Псковській губ. [RGN II: 39]. З цього приводу зазначимо, що вірогідність форми оніма з одиничною фіксацією в джерелах (доступний матеріал назви *Верезень* не фіксує, наскільки вдалося простежити) можна перевірити на основі наявності структурно споріднених форм на суміжних територіях. До речі, саме в контексті семантики етимологічних гнізд **vergja / *vergjь* О.І. Ліаді інтерпретує топоніми – укр. *Верезани* (поселення на Нижньому Дністрі), серб. с. *Gornja Vrežina* [Ліаді: 60].

Влуком – ойконім на Новгородщині [кін. XV ст.; Ююкин: 205]. Назву тлумачать як дериват із дієприкметниковим формантом *-ом-* від антропоніма **Влукъ* [Ююкин: 205]. Наскільки відомо, дієприкметники творяться від дієслів, а не від іменників. Від особового імені **Влукъ* утворився б ойконім **Влуков* (*-ова, -ово*). Ми погоджуємося з тим, що топонім *Влуком* можна етимологізувати як дієприкметник з погляду структури. У контексті сказаного необхідний певний екскурс в історію, щоб з’ясувати особливості творення дієприкметників на *-ом-*. Первісно це були так звані медіальні дієприкметники теперішнього часу, поширені ще в індоєвропейській прамові. Праслов’янська мова успадкувала ці форми дієслова (на зразок

**nesomъ*, **vedomъ*), які творилися від основ теперішнього часу, але набули згодом пасивного значення [Вступ: 219]. Отже, твірну основу ойконіма *Влуком* треба пов'язувати з відповідним дієсловом, яке відсутнє в доступних лексиконах. На нашу думку, топонім *Влуком* відображає фонетично видозмінену форму від **Блуком* < **Облукомъ*. Явище субституції *б / в* (зокрема, перед або після сонорного *л*) не таке вже й рідкісне, пор., наприклад: укр. діал. *бул'ва* 'бульба' [Гриценко: 62], у власних назвах: *Быльчинъ / Вилчинъ* [Архив VI: 418]. Щодо редукції в префіксі *об-* початкового *о-* (перед наступним губним) пор. серб. *бличити* 'бути схожим' < псл. **oblīčiti* I [ЭССЯ 28: 7]. Відповідно **Облукомъ* < **облукомъ* < **oblQkomъ(jь)*, який можна пов'язувати (на основі чергування *ε / Q*) з дієсловом псл. **oblēkt'i*, що на ґрунті слов'янських мов, за даними Етимологічного словника слов'янських мов, представлене в.-луж. *woblac* 'обставити, обпугати (про сильце)' [ЭССЯ 28: 6]. Звідси **oblQkomъ(jь)* *'якого обставили, обпугали'. Так, імовірно, назвали поселення, *'обставлене частоколом; обгороджене'.

З іншого боку, ойконім *Влуком* можна кваліфікувати як *Вьлукомъ* < *вьлукомъ* – результат аглютинації прийменника *вь* з іменною основою *лукомъ*, що споріднена, очевидно, з географічним терміном рос. діал. *лукома* 'вигин яру': *Вьлукомъ* – *'поселення у вигині яру'. Із цим апелятивом пов'язують д.-руськ. ойконім *Лукомль* (варіант *Лукомье*; сучасне с. *Лукомль* Чашницького р-ну в Білорусі) [Нерознак: 104]. На можливість такої версії вказує форма *Вьздвигдень* (*Вьздвигень*; варіант до *Здвигень*) < *вь* + *Здвигень* [Нерознак: 77].

Кличен(ь) – назва поселення в Тверській області Росії (давніша форма *Кличень*, перша писемна згадка в 1393 р. [Ююкін: 206]). М.А. Ююкін вбачає в основі ойконіма особове ім'я *Кличь*, оформлене суф. *-ьн-* [Ююкін: 206]. Про неприсвійну функцію форманта *-ьн-* уже йшлося. Щодо ойконімів, похідних від антропоніма *Кличь*, пор., наприклад, рос. і блр. *Кличево* (колишні Вологодська і Мінська губ. [RGN IV: 208]). На нашу думку,

можливі дві версії етимологізації ойконіма *Кличень*: 1) *Кличень* (*гордь*) < **кличень*, основу *клич-* у якому слід, очевидно, тлумачити в гнізді лексики псл. **klikъ*: д.-руськ. *кликъ* ‘заклик’, ‘голосний крик’, ‘бойовий клич’, пох. д.-руськ. *кликати* ‘голосно кричати’, ‘закликати до бою’, ‘щось проголошувати’ [ЭССЯ 10: 41, 43]. Пор. ще д.-руськ. *кличное* ‘те, що оголошують прилюдно’ (XII ст.), *кличный* ‘голосний’ (XII ст.) [СРЯ 7: 175]. 2) *Кличень* < фонетично змінена форма від *Ключень*. Підстави для такого припущення дають, по-перше, факти ранньої делябілізації в структурі *клик-* < *ключ-*: псл. **klikati* II із семантикою ‘різати’, ‘довбати’, ‘колоти’ < **kl’ukati* [ЭССЯ 10: 41-42], а по-друге, відсутність топонімів на *Кличн-*, за спостереженням Г. Борка, на слов’янських теренах. Натомість на території сучасної Росії зафіксовано топонім *Ключень* (XIV ст.), географічні назви з основою *Ключн-* ширше представлені в Росії і меншою мірою в Україні [Борек: 110, 123]. За умови пояснення ойконіма *Кличень* як *Ключень* форма *Ключень* < **ключень*, у якому основу *ключ-* можна розглядати в колі етимологічних **kl’uka* / **kl’ukъ*, **kl’uъ* зі стрижневою семантикою ‘вигин, згин’ [ЭССЯ 10: 50-52, 55-56]. Щодо мотивації внутрішньої форми ойконіма *Ключень*, то показовою тут могла бути ознака ‘згин, вигин дороги, місцевості’, яку й фіксує Етимологічний словник слов’янських мов [ЭССЯ 10: 50-52, 55-56].

Коложе – ойконім на Псковщині (фіксація в писемних джерелах 1404-1406 рр. [Ююкин: 206]). На думку М.А. Ююкіна, назва утворена за допомогою форманта *-j- від антропоніма **Колода* [Ююкин: 206]. Щодо особового імені **Колода* пор. антропонім *Колодин* [XV ст.; Веселовский: 150]. Можливе й інше пояснення походження цієї назви. На альтернативну думку наштотують топоніми: укр. *Колоден* (на Волині), серб. *Кладань* (у Боснії) < **koldьnъ(jь)* < **kolda* [ЭССЯ 10: 127]; ойконіми: укр. *Колодниця*, рос. і блр. *Колодница*, серб. *Kladnica* та ін. [Шульгач: 67]. Відповідно до сказаного назву поселення *Коложе* кваліфікуємо як результат онімізації праформи **koldj-*: **kolъje*. Щодо мотивації семантики твірної основи, то це

могло бути *‘поселення з колод’ (*колóда* ‘стовбур зрубаного дерева; обрубок товстої деревини’ [ЕСУМ 2: 517]), ‘дерев’яне поселення’.

Сежа – ойконім у Тульській землі [Ююкин: 203]. Назву пояснюють як лексико-семантичний дериват від гідроніма *Сежа*, пов’язаного, напевно, з час. діал. *seží* ‘моросить’ [Ююкин: 203]. На думку З. Бабики, в основі цього ойконіма праформа **sědja* на позначення рибальського начиння [Babik: 214]. Незалежно від польського дослідника споріднені топоніми також пояснюємо на основі псл. **sědja*, пор., наприклад, оронім *Сиджа* на Прикарпатті. Вважаємо, що основну мотиваційну роль тут відігравала не сема ‘рибальське начиння’, яка секундарна, а сема ‘місце, де щось розташоване’, що й підтверджують твірні апелятиви, наприклад: укр. діал. *сэжа* ‘місце на річці чи ставку, де стоять рибальські снасті і сидить рибалка під час ловлі риби’, рос. діал. *сэжа* ‘рибальська сітка у вигляді мішка’, ‘перегородка в річці’, ‘місце, де сидить рибалка’ (курсив наш. – С. В. [Вербич: 12]). Відповідно *Сежа* – це *‘поселення, яке “осіло” у визначеній місцевості’.

У запропонованій статті здійснено спробу альтернативного і, на нашу думку, більш аргументованого пояснення етимології ойконімів *Вережень*, *Влуком*, *Кличень*, *Сежа*; обґрунтовано неприсвійність словотвірної моделі з прикметниковим суф. *-ьн-*; відновлено праформи **veržьnъ* / **Veržьnъ*, **oblQkоть(ь)*, **kolžьje*.

ЛІТЕРАТУРА

Архив: Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утверждённую при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859-1914. – Т. I-VIII.

Борек: Борек Г. Восточнославянские топонимы с формантом *-ьн-* // Восточнославянская ономастика: Материалы и исследования / Отв. ред. А.В. Суперанская. – М., 1972. – С. 90-143.

Вербич: Вербич С.О. Карпатська оронімія в контексті слов'янської історії регіону. II // Студії з ономастики та етимології. 2006 / Відп. ред. О.П. Карпенко. – К., 2006. – С. 9-16.

Веселовский: Веселовский С.Б. Ономастикон. Древнерусские имена, отчества, фамилии. – М., 1974.

Вступ: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1966.

Гриценко: Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К., 1990.

ЭССЯ: Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. – М., 1974-2005. – Вып. 1-32.

ЕСУМ: Етимологічний словник української мови: У 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1982-2003. – Т. 1-4.

Іліаді: Іліаді О.І. Етимологічне гніздо з коренем **ver-* у праслов'янській мові. – Київ-Кіровоград, 2001.

Нерознак: Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. – М., 1983.

СРНГ: Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова. – М.; СПб., 1966-2005. – Вып. 1-38.

СРЯ: Словарь русского языка XI-XVII вв. – М., 1973-1992. – Вып. 1-18.

Чеховський: Чеховський І. Мікротопонімія Чернівецької області в історичному аспекті (утворення на базі народної географічної термінології): Автореферат дис. канд. іст. наук. – Чернівці, 1996.

Шульгач: Шульгач В.П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. – К., 2001.

Ююкин: Ююкин М.А. Заметки по древнерусской ойконимии // *Onomastica*. – Kraków, 2005. – R. L. – S. 199-211.

Babik: Babik Z. Dopisek do pracy M.A. Jujukina "Etimologičeskie zametki po drevnerusskoj ojkonimii" // *Onomastica*. – Kraków, 2005. – R. L. – S. 212-216.

RGN: Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer. – Wiesbaden, 1962-1980. – Bd I-X.

Svjatoslav Verbych: Etudes of ancient-Russian oiconymy. Science proper names in general and settlements names in particular frequently containing an absent in appellative Vocabulary lexics, numerous scholars believe that its are one of the most significant sources in the language history. A special author's attention called fixed in historical chronicles geographic names that inform us about formal structure of the word (of corresponding period), conserved in written monuments. It is frequent when appellatives become the motivative basis for the corresponding names and functioning as the fund lexical components of certain language.

Key words: *anthroponym, appellative, oiconym, toponym, etymologic cluster.*

Ірина Єфименко (Київ)

АНТРОПОНІМІЧНІ ЕТЮДИ. X*

У статті йдеться про проблему визначення антропонімного етимона та первісних мотивів номінації антропооснови. Зокрема, дослідження сучасного українського прізвища Бучко показало, що його антропооснова може бути мотивована кількома різними за походженням українськими апелятивами.

Ключові слова: *антропонім, антропооснова, етимон, семантика, апелятив.*

У процесі етимологізації антропонімів дослідники часто стикаються із проблемою правильного визначення антропонімного етимона та його семантичної мотивації. Причому це стосується не лише особових назв із „непрозорою” (або затемненою) семантикою антропооснови, а навіть тих, які, на перший погляд, не викликають труднощів. Якщо в минулі часи, коли

* Початок див.: Культура слова. – 1996. – Вип. 46-47. – С. 114-115; 1997. – Вип. 50. – С. 79-80; 1999. – Вип. 52. – С. 54-56; 2000. – Вип. 53-54. – С. 129-130; Вип. 55-56. – С. 62-66; Іншомовні елементи в ономастиці України. Матеріали наукового семінару. – К., 2001. – С. 32-34; Культура слова. – 2003. – Вип. 62. – С. 74-77; 2004. – Вип. 64. – С. 93-94.